

DEMÉNY ISTVÁN PÁL

A TÁLTOS ÉS A GARABONCIÁS ARANY JÁNOS MŰVEIBEN

Arany János a néphit és a népköltészet igen archaikus rétegeit is jól ismerte. Műveiben gazdag tárházat találjuk a táltos-, garabonciás- és boszorkánytörténeteknek, különféle más hiedelmeknek, sőt hősepikai motívumoknak is. Az a tény, hogy a klasszikus mitológiát kitűnően ismerő és mindenkoron aggályos műgonddal dolgozó Arany *Az elveszet alkotmányban* a mitológiai apparátust — parodisztikus céllal — a néphitből vett elemekkel helyettesítette, önmagában is igazolja ismereteinek alaposságát.

A következőkben megkísérlem összeállítani Arany költeményeinek a táltos és garabonciás hiedelmekörökkel kapcsolatos motívumait. Arany költeményeinek és költői módszereinek jobb megértésén kívül ez a vizsgálat a néphitkutatás szempontjából is haszonnal jár: sok esetben Arany költeményeit tekinthetjük az illető hiedelem első följegyzésének, sőt van rá eset, hogy Arany műve jóval teljesebb formáját őrizte meg a néphit valamely elemének, mint a XX. században följegyzett hiedelemtörténet. Ezért Arany műveit a néphitkutatás szempontjából forrásértékűnek tartathatjuk. Első pillantásra az ilyen kutatás furcsának, sőt délibábosnak tűnhet fel, úgy vélem azonban, hogy ha lehetséges a görög mitológiát pl. Euripidész művei révén tanulmányozni, az effajta vizsgálódás is jogos és lehetséges.

A táltosra vonatkozó magyar hiedelemkör a szibériai sámánhit elemeit őrizte meg. A garabonciás alakja az európai néphitből való, megfelelői ismereteseek a román, bolgár, szerb, horvát, lengyel és német néphitben is (*solomonar, nestinar, krstnik, stuha, garabancijas dijak, planetnik, fahrende Schuler*). Alakjához azonban hozzátapadtak a táltos-mondák motívumai is, a különböző eredetű elemek az évszázadok során szétválaszthatatlanul összeforrtak, és Arany műveiben szintén így jelentkeznek. Ezért a továbbiakban mindkét vonatkozást vizsgálni fogom.

A táltosra és a garabonciásra vonatkozó hiedelmeket eddig a legalaposabban Diószegi Vilmos kutatta. A következőkben az egyszerűség kedvéért lehetőleg csak az ő főművére fogok hivatkozni, az ugyanis magába foglalja a korábbi kutatások eredményeit is.

Arany műveiből az emberfölötti erejű személy (táltos vagy garabonciás) tudománykapásának és tevékenységének csaknem teljes képe kikerekedik; azért, hogy ez jobban kitűnjön, a következőkben a motívumokat eszerint csoportosítom, s nem abban a sorrendben, ahogyan a művekben ténylegesen előfordulnak.

Az emberfölötti erejű személy tudománykapása

1. Arany műveinek idevonható motívumai közül tudtommal eddig csak egyet tárgyalt a tudományos kutatás. Diószegi említi¹ az *elrejtetés* (révülés) egy előfordulását:

»Mondd meg ezt, jó Bence, az édes anyámnak:
Gyászba borult mostan csillaga fiának:

*Egykorig nem látja, még nem is hall róla;
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.*

*De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint mikor az ember elrejtezik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,
Csodálatos dolgot hallani felőle. (...)»
(Toldi, IV. 21—22.)*

A sámánhit szerint a táltos-, illetve sámánjelölt hosszú ideig (általában három napig) alszik (révül), ezalatt lelke a másvilágon jár, a szellemek próbáknak vetik alá, és ekkor kapja táltosi (sámáni) tudományát.² A *Toldi* hasonlata pontosan megfelel ennek az elképzelésnek: *elrejtezés*, vagyis tetszhalotti álom; hosszú idő múltán fölébredés, utána pedig „csodálatos dolgot hallani felőle”, vagyis táltos lesz az illető (Toldi Miklós esetében híres vitéz).

Az elrejtezést még egy helyen említi Arany: „Hátha nem is halt meg, el vala *rejtezve*” — gondolja a Piroskát a sírból kiszabadító Toldi (*Toldi szerelme*, VI.82. Kiemelés az eredetiben). Arany itt a szót, mint a jegyzetekben maga is megírta, „tetszhalott” értelemben használta.

2. A sámánhit szerint csak abból lesz sámán, akinek van egy vagy több fölösleges csontja. Ugyanez az elképzelés szerepel a táltos-mondákban is. Legtöbbször a normálisnál több ujja vagy foga van a táltosnak, sőt néha több fogsora is: három vagy négy.³ Ismerték ezt a hiedelmet Szalontán is. „A vín Árva Gyurka szalontaji táltos vót. Két sor foga meg nagy füle vót.”⁴ Arany nál a táltosok közül

*Soknak szájából hat sor kapafog vigyorog ki:
Ez nem egyébért van, csak azért, mert óvakodának
Cukrászoltoktól s a fogorvosi rendeletektől.*

(*Az elveszett alkotmány*, V.112—114.
Kiemelés az eredetiben.)

A tréfás magyarázatot természetesen Arany rögtönözte. Bár a följegyzett hiedelemtörténetek legfőljebb négy fogsort említenek, bizonyosra vehető, hogy ha Arany, aki nagyon vigyázott az „epikai hitel”-re, hat fogsort írt, hat fogsort említő hiedelemmondát is hallott.

3. A táltos tudománykapásához próbák is tartoztak. Aki nem állta ki valamennyit, legfőljebb féltáltos lehetett. Féltáltosokról tudott a szalontai néphit is: „Féltátos vót a vín Nímet János is a Fűveskertbe. A vín Nímet Jankó bácsit azért nevezték féltátosnak, mer nem tudott az levizsgázni az ördögös mesterségrül, de tudománya azír megvót. Nëm tutta a dërázst lenyelni mæg léesett a kattankóró létrárúl. Aszongyák, hogy mikor a kattankóró létrárúl leesett, akkor lett sánta, mer eltörte mind a két lábát.”⁵

Diószegi kutatásai szerint a „kattankóró (katángkóró) létra” a világfa, amelyen a sámán, illetve a lelke feljuthat a „felső világba”, a darázs lenyelését azonban tudtommal még senki sem vizsgálta. Az idézett sza-

lontai hiedelemmel megegyezik — sőt ugyanazt az elképzelést jóval bővebben és részletesebben tartalmazza — *A nagyidai cigányok* egy részlete. Csóri vajdát a jósnő a pincéből a fal egy nyílásán keresztül egy kincsekkel teli fényes terembe vezeti. Mielőtt Csóri a kincsekhez nyúlhatna,

*Hát csak elébe áll a fekete ember:
Szakálla, bajusza valóságos kender,
Vállig ér bajusza, térdig a szakálla,
Haragos szemekkel csúnyán nézett rája.*

*„Hanem már most, fiam, kettő közül válassz:
Vagy elmész üresen, úgy békével járhatsz, —
Vagy ha kell e sok pénz, a szádat feltátod,
Hogy mi lesz belőle, akkor majd meglátod.”*

Gondolá a vajda: „miért ne tátanám?” ...

*Azzal ásít egyet, miből lenne kettő,
S gondolta magában: ez tán elegendő;
De csak elhült, mikép a leöntött parázs,
Mert ihol! szájába csapódik egy ... darázs.*

*Összecsapta ugyan fogait ész nélkül,
De már akkor ott volt a darázs vendégül;
Csórit ijedtében a hideg is lelte:
Kínjába mit tegyen? a darázst lenyelte.*

*„Szerencsés vagy, fiam!” kiáltott az öreg,
„Ezt még egy halandó ember sem tette meg,
Szájából a darázst mindenik kizárta
S holtig nyomorék lett, aki megpróbálta.*

*De te — minthogy bátran le meréd azt nyelni,
Ez a pénz, amit látsz, tied valamennyi” (...)*

(II. 83, 86, 87, 88—91. versszak.

Kiemelések az eredetiben.)

Csóri a pincéből kétségtelenül az alvilágba jut; a „fekete ember” az ördög lehet, de megjelenése teljesen elüt a keresztény elképzeléstől, inkább a sámántörténetek „ősz öreg emberéhez”, szellemőséhez hasonlít. A mondák szerint általában ősz ember jelenik meg a táltosjelöltnek, hogy a táltosi hivatásra elhívja.⁶ Csórit a jósnő vezeti. A táltosjelöltet szintén *vezetik* a túlvilágra; néha nők is.⁷ Egyezik a sámánválasról szóló mondákkal, hogy a leendő sámán, illetve ez esetben Csóri (mégpedig a lelke, hiszen mindez Csóri álmában történik!) az alvilágban jár, és a sámánösök próbának vetik alá. Feltűnően egyezik az idézett szalontai mondával a darázs lenyelése. Aki nem tudta a darázst lenyelni, „holtig nyomorék lett”, mondja a „fekete ember”. A sámánhitű népek elképzelése szerint a sámánjelöltek a terhes foglalkozást nem akarták vállalni, ha azonban valamelyikük sikerrel ellenállt a szellemeknek és nem lett sá-

mán, ezért általában megnyomorodással vagy súlyos betegséggel fizetett.⁸ Teljesen egyezik ezzel a hiedelemmel Arany költeménye és az idézett szalontai monda is, amely szerint a „fáltatos” eltörte mind a két lábát; igaz, hogy ez utóbbinak az oka a „kattankóró létrárúl” való leesés, de nyilvánvaló, hogy a lényeg itt is ugyanaz volt: megsántult, mert tudománykapáskor a próbákat nem állta ki. (Illetve talán nem is akarta kiállni; Aranynál „Szájából a darázst mindenik kizárta.”)

A *nagyidai cigányok*ban látszólag csak a kincs megszerzéséről van szó, úgy is felfoghatjuk azonban, hogy Csóri ekkor kapta azt az erőt, amellyel másnap csatába vezette embereit, és megsemmisítette Puk Mihály seregét, sőt államalapításhoz látott. (Persze mindezt álmában, mint ahogy az erőt is így kapta.)

A motívum magyarázatát a kelet-szibériai tunguz népek hiedelmeiben találhatjuk meg. A nanaj (gold) sámánról jegyezte fel Lopatyin szovjet kutató, hogy amikor segítőszellemeit (a *seonokat*) magához hívja, kitátja száját, hogy lenyelhesse őket.⁹ Az evenki sámánszertartást leíró Anyiszimov jegyezte fel: „A dob pergése váratlanul megszakadt. A sámán nagyot ásított — így bocsátotta magába a megérkező szellemet—, majd a dobverővel ráütött a dobra.”¹⁰ Számos más nép sámánjáról is följegyezték — azonban magyarázat nélkül —, hogy ásított a révülés kezdetén. A szamojéd sámánesztázist leíró Donner szerint: „A sámán ... hangos ásítással jelzi, hogy most álomba merül, el fogja hagyni a földi világot. Sapkáját fel-felemelgeti, s ha eleget ásított, kis időre el is alszik.”¹¹ Drenkova írja, hogy az altaji török sámánt sámánná levésekor heves természetellenes ásítás szállja meg; hasonló hiedelmet jegyzett föl Jakovlev az urjanhajok között.¹² Diószegi megfigyelése szerint a magyar „tudós” is ásítani szokott.

Az ásítás oka, bár ezt tudomásom szerint eddig még csak a tunguz népeknél jegyezték föl, eredetileg bizonyára mindenütt a segítőszellem lenyelése lehetett. Sternberg szovjet kutatót idézve írja Diószegi,¹³ hogy a sámánjelöltnek megjelenő szellem néha egy meghalt sámán szelleme, aki átadja a jelöltnek saját segítőszellemeit, gyakran pedig egy másik szellem, aki szintén segítőszellemeket bocsát a sámánjelölt rendelkezésére. Ennek alapján könnyen megmagyarázhatjuk a tunguz és a szalontai változatok közötti különbséget: a jelölt tudománykapáskor megkapta a segítőszellemeket, amelyek fölött aztán később tetszése szerint rendelkezett, szükség esetén magához hívta és lenyelte, majd megint elbocsátotta őket.

Ezzel igazolódott, hogy a sámánhitnek egy nagyon elterjedt, de eddig — úgy tetszik — csak a tunguz népeknél kimutatott motívuma: a segítőszellem lenyelése a magyar néphitnek is része volt. Bizonyára Arany költeménye tekinthető a motívum első magyar föl jegyzésének.

Megállapíthatjuk, hogy Arany művei a táltos tudománykapásának csaknem valamennyi jelentősebb mozzanatát tartalmazzák. A táltosnak több sor foga van, révül, lelkét a szellemek az alvilágba vezetik, próbáknak vetik alá, és segítőszellemet kap tőlük. Toldi Miklós farkasokkal és bikával való viaskodásában talán a táltosjelölt viaskodásának motívuma is megőrződött, ezt azonban egyelőre nem tudjuk bizonyítani. Mindössze a világfa megmászása és a feldaraboltatás hiányzik. A világfa előfordul ugyan a *Buda halála* VIII. énekében, Arany a jegyzetekben

említi, hogy népmeséink ismernek ilyet, tehát hallotta a világfa megmászását tárgyaló meséket, de a motívumot költeményeiben nem használta fel.

Az emberfölötti erejű személy tevékenysége

Míg a tudománykapással kapcsolatos motívumokat Arany a táltosmondákból vette, az emberfölötti erejű személy tevékenységére nézve elsősorban a garabonciás történeteket használta fel.

1. *Az elveszett alkotmányban* Hábor, a garabonciás nagyon sovány, és rendkívül rongyos, bő köpenyeget visel; a néphit a garabonciásokat valóban így képzelte el.¹⁴ Az elképzelés összefüggései azonban tudomány szerint még tisztázatlanok, ezért itt nem foglalkozom vele részletesebben.

2. A hiedelemtörténetek megegyeznek abban, hogy a garabonciás vihart tud okozni. Ugyanezt tartja a román néphit a *solomonarról*¹⁵ és a többi kelet-európai néphit is a különböző emberfölötti erejű személyekről. *Az elveszett alkotmány* I. énekében Hábor vihart okoz, hogy Rák Bendét és társait útjukban akadályozza. Arany itt az *Aeneist* parodizálta, ez azonban nem érinti azt a tényt, hogy a garabonciás vihartámasztó képességét a néphitből vette.

3. A hiedelmek szerint a garabonciás sárkányon lovagolt, esetleg felhőn, és a sárkány a felhőben volt; vagy a viharfelhő volt a sárkány, a sárkány okozta a vihart, esetleg magát a vihart tekintették sárkánynak. Hasonló hiedelmeket jegyeztek le a román solomonarról és a kelet-európai népek más emberfölötti erejű személyeiről is. Aranynál ez a motívum teljes bonyolultságában és összetettségében jelentkezik. Hábor seregében a táltosok közül:

Mindenik egy felhő-paripán ült, várva parancsot.

Majd tovább:

Mind felhő-paripán ültek: de mihelyt a csatára

Lelkesítő kürtök lázzal tölték be a léget,

Reszketetvén azt fázékony kocsonya módra:

E felhőparipák sárkánnyá váltak azonnal...

(Az elveszett alkotmány, V. 42. és 115—118.)

Hábor az eltévedt Hamarfyt többek közt így segíti meg:

»Most pedig, ime, tekints föl az ég boltjára: ni hol van

Egy sárkány alakú felhőcske, kövessed e felhő

Útját, az kivezérl e vadonnak tömkelegéből.«

Hábor egyet fúvall s tenyerével megsodorítván

A kilehelt léget, nagy-hirtelen égre csigádzó

Forgószél kavarúl; ennek sugár derekán el-

Nézi a garboncást felkúszni az őt vezetendő

Sárkány-felhőig, mely mindjárt útnak eredvén,

Végre szerencsésen haza ballag utána Hamarfy.

(Uo. IV. 133—135. és 139—144.)

Az utóbbi sorokban a forgószélben utazó garabonciásról szóló hiedelmeket használta fel Arany, némi változtatással. A garabonciás itt forgószélet okoz, de csak azért, hogy azon kússzon fel a felhőig. Mivel a néphit a forgószélben való utazással kapcsolatban a boszorkányt is emlegeti, nem bizonyos, hogy az elképzelés eredetileg a garabonciás hiedelemköréhez tartozott.

A sárkányt általában a garabonciással hozzák kapcsolatba, nem a táltossal. Utóbb, a táltos és a garabonciás hiedelemkörének keveredése folytán, a táltossal kapcsolatban is említettek sárkányt. Arany tehát nem tért el a hagyományoktól, amikor sárkányon ülő táltosokról írt.

4. A táltosok egyik legfőbb tevékenysége a mondák szerint a viaskodás, az egymás elleni küzdelem. Ennek okai különbözők lehetnek; igen gyakran viaskodnak pl. kedvező időjárásért.¹⁶ Általában csak két táltos viaskodik egymással, a délszláv krstnikék és a bolgár nestinarok viszont csapatokban küzdenek a boszorkányokkal.¹⁷ Az *elveszett alkotmányban* ennek a hiedelemnek megfelel Hábor táltosainak és Armida boszorkányainak harca. Táltosok és boszorkányok harcára vonatkozó magyar hiedelmet tudtommal még nem jegyeztek föl, ezért Arany forrását ebben az esetben nem állapíthatjuk meg pontosan; nincs kizárva, hogy valamilyen délszláv forrásból is merített. A harc leírásában viszont a táltosokra vonatkozó legkülönfélébb mondák elemeit használta fel és olvasztotta össze. Egész sor ritka motívumot vonultatott fel, egy részük a boszorkánytörténetekkel is kapcsolatot mutat. Szerepel itt a harc a levegőben, a balkezes ütés, a rostálás és a táltosmondák egyik legkritkább és talán legkülönösebb epizódja: a tüzes kerekek összecsapása. A legtöbbnek bizonyára Arany művében van a legrégebbi írott nyoma.

Mivel a legtöbb ilyen motívum összefüggései még tisztázatlanok, részletes vizsgálatukkal ezúttal nem foglalkozom. Ezekről és Arany műveinek más hiedelmekkel, valamint a hősi epikával összefüggő motívumairól más alkalommal készülök írni.

JEGYZETEK

¹ Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp 1958. 296.

² Részletesen Diószegi, i.m. 59—85.

³ Részletesen Diószegi, i.m. 122—148.

⁴ Fazekas Ferenc: *A „lidérc” és a „tátos” a szalontai néphitben*. Ethn. XXVII(1916). 38.

⁵ Fazekas, i.m. 39.

⁶ Diószegi, i.m. 26. és 62—63.

⁷ Diószegi, i.m. 60—81.

⁸ Diószegi, i.m. 51—54.

⁹ Diószegi, i.m. 332.

¹⁰ Idézi Diószegi, i.m. 339.

¹¹ Idézi Diószegi, i.m. 337.

¹² Idézi Diószegi, i.m. 39—40.

¹³ Diószegi, i.m. 35.

¹⁴ Holló Domokos: *A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban*. Ethn. XLV(1934). 19. és 23.

¹⁵ Talos, Ion: *Solomonarul — în credințele și legende populare românești*. Anuar de lingvistică și istorie literară XXV(1976). 39—53.

¹⁶ Diószegi, i.m. 381—382.

¹⁷ Diószegi, i.m. 349.